

TANZİMAT DÖNEMİNDE HUKUKUN DÖNÜŞÜM DİNAMİKLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

EVALUATION OF THE TRANSFORMATION DYNAMICS OF THE LAW DURING THE TANZİMAT PERIOD

Araştırma Makalesi
Alev GÜMÜŞ ÖMEROĞLU*

ÖZ

Osmanlı İmparatorluğu'nun 1838 yılında Balta Limanı Ticaret Antlaşması'yla İngiliz serbest ticaret emperyalizmine açılmasıyla birlikte, devletin ekonomik yapısının küresel piyasa kurallarına göre yeniden şekillendirilmesi gerekmiştir. Bu gereksinim eşitsiz bileşik gelişim dinamikleri altında pre-kapitalist devletin dönüşümünü başlatır. 1839 yılında Tanzimat Fermanı'nın ilanı, uluslararası sermayenin ihtiyaç duyduğu modernleşmeye yönelik reform sürecinin dönüm noktası olmuştur. Tanzimatla gelen Avrupa uyumunda modern kurumlar, kanunlar, merkezi hükümet vardır. Osmanlı yönetici sınıfı Tanzimat Fermanı ile bu temele yaklaşarak modern devlete ait genel çerçeveyi oluşturmayı amaçlar. Kırım Savaşı sonrası Islahat Fermanı'nın ilanı ile Tanzimat döneminin daha ağır koşulları barındıran ikinci dilimine girilir. Savaş sırasında alınan ilk dış borç, döngüsel bir borç ilişkisine yol açar. Islahat Fermanı büyük ölçüde Tanzimat'ın tekrarını içerse de temel içeriği, uluslararası borçlanma için kilit hale gelen bankacılık sisteminin Osmanlı'ya taşınması ve Hıristiyan tebaanın haklarının genişletilmesidir. Devamlı dış borç ihtiyacı, Avrupa'nın Osmanlı'ya müdahalesini derinleştirmiştir ve yeniden bir reform süreci başlar. Hukuk reformları bu sürecin merkezinde yer alır. İmparatorluğun reform alanlarındaki kontrolünün azalması yargısal alanda ortaya çıkan çoklu çarpık yapının engellenememesinin nedenidir. Bu durum İmparatorluk sona erene kadar şeri mahkemelerin, cemaat mahkemelerinin, nizamiye mahkemelerinin, karma mahkemelerin ve konsolosluk mahkemelerinin büyük yetki ve görev çekişmeleriyle bir arada var

DOI: 10.32957/hacettepehdf.1453706

Makalenin Geliş Tarihi: 23.11.2022

Makalenin Kabul Tarihi: 27.01.2023

* Arş. Gör. Hacettepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Genel Kamu Hukuku Anabilim Dalı

E-posta: gmsalev@hotmail.com

ORCID: 0000-0003-3341-4931

Bu makale Hacettepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi Araştırma ve Yayın Etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

olmalarına yol açmış ve Osmanlı'da modern hukuk sisteminin kurumsallaşamamasının sınırlarını yaratmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Tanzimat Dönemi, Emperyalizm, Eşitsiz Bileşik Gelişim, Yabancı Yargı Yetkisi.

ABSTRACT

With the opening of the Ottoman Empire to British free trade imperialism with the Balta Liman Trade Treaty in 1838, the economic structure of the state had to be reshaped according to global market rules. This need initiates the transformation of the pre-capitalist state under the dynamics of unequal compound development. The proclamation of the Tanzimat Edict in 1839 was the turning point of the reform process towards modernization needed by international capital.

In the European harmony that came with the Tanzimat, there are modern institutions, laws and a central government. The Ottoman ruling class aims to create the general framework of the modern state by approaching this foundation with the Tanzimat Edict. With the declaration of the Islahat Edict after the Crimean War in 1856, the second phase of the Tanzimat period, which included more severe conditions, was entered. The first foreign debt that had to be taken during the war leads to a cyclical debt relationship. Although the Islahat Edict largely included a repetition of the Tanzimat, its main content was the transfer of the banking system, which had become a key for international borrowing, to the Ottoman Empire and the expansion of the rights of Christian subjects. The constant need for foreign debt deepened Europe's intervention in the Ottoman Empire, and a reform process began again. Legal reforms are at the heart of this process. The decrease in the empire's control in reform areas is the reason why the multiple distorted structure that emerged in the judicial field could not be prevented. This situation led to the coexistence of sharia courts, community courts, regular courts, mixed courts and consular courts with great conflicts of authority and duty until the end of the Empire, and created the limits of the lack of institutionalization of the modern legal system in the Ottoman Empire.

Keywords: Ottoman Empire, Tanzimat Era, Imperialism, Unequal Combined Development, Foreign Jurisdiction.

EXTENDED ABSTRACT

As capitalism, as an international system, unites the world in a single market and a system of political domination, it is no longer possible for societies to talk about a capitalist development that will flourish within national borders. Until the emergence of England as the first industrial capitalist state at the end of the 18th century and the establishment of modern factories, production capacity was similar almost everywhere on the world scale, regardless of Western Europe, Latin America, Russia, Japan and China.

With the establishment of England's world hegemony with the Congress of Vienna in 1815, capitalism expanded by including even the most remote parts of the world into its market and overcame the ancien regime monarchies and their low-cost craft industries, which were largely based on pre-capitalist economic foundations. The distinguishing feature of the world where free competition imperialism prevails under British rule is the export of commodities.

As the British industrial revolution grew, new markets and sources of supply were connected to it at different times. During this period, England tended to resort to colonization as a secondary route, selling finished goods in exchange for the raw materials it bought (either with consent or with the threat of the British navy) through free trade agreements as an easier route. It is inevitable to move to these countries the structures that include the tendencies towards the expansion of production relations on a global scale, as well as the legal, political and ideological equipment that can realize this expansion. This contact of the old world and the new world leads to the emergence of hybrid structures where old and new coexist. Thus, capitalist countries on the one hand, and colonial and semi-colonial countries dominated by semi-capitalist and pre-capitalist production relations, on the other hand, are connected to each other under the dominance of the capitalist world market. This process of interconnection has necessarily led to the uneven combined development of capitalism, albeit to different degrees.

The Ottoman Empire is one of the old powerful empires of the period that was not conquered or colonized. The Ottoman Empire's expansion into the capitalist world economy took place with the Balta Limani Free Trade Agreement, which was an unequal agreement. With the opening to free trade, the economic structure of the state had to be reshaped according to global market rules. This need initiates the transformation of the pre-capitalist state under the dynamics of unequal compound development. The declaration of the Tanzimat Edict should be considered as the implementation of this transformation. The harmony that came with Tanzimat includes modern institutions, laws and central government. The Ottoman ruling class aims to create the general framework of the modern state by approaching this foundation with the Tanzimat Edict.

The reform process that started with the Tanzimat Edict includes the transformation of the state and the dynamics of the establishment of the dependency relationship during the free trade imperialism period shaped by England alone. With the declaration of the Islahat Edict after the Crimean War, the second phase of the Tanzimat period, which included more severe conditions, was entered. In this process, the British Empire is not unrivaled as it used to be. European public order is now established. Since the Crimean War, the territorial integrity of the Ottoman Empire has been protected against Russia by these states as a result of the European balance. The most important result of the Crimean War was the Islahat Edict declared just before the Paris Conference.

The first foreign debt that had to be taken during the war leads to a cyclical debt relationship. Although the Islahat Edict largely included a repetition of the Tanzimat, its main content was the transfer of the banking system, which had become key for international borrowing, to the Ottoman Empire and the expansion of

the rights of Christian subjects. The constant need for foreign debt deepened Europe's intervention in the Ottoman Empire. The debt relationship causes the export of a significant amount of national resources and the destruction of the internal development of the Empire. The intervention of European states in line with their own interests has a significant impact on the deep view of the dualities in all institutions, law, education, culture, production and agricultural structures of the empire.

With the 7th article of the Treaty of Paris, it was declared that the Ottoman Empire was recognized as part of the public law of the European-Western European alliance and as a member of the international community. In reality, the Ottoman Empire (and other non-European states) was never included in the international law of the imperialist period. The legal acceptance arose from the aim of preserving the European balance of power against Russian expansionism.

During the Paris Conference, the issue of abolition of foreign jurisdiction/capitulations was brought to the agenda by Ali Pasha. At the center of Ali Pasha's persuasion effort is the discourse that "*capitulations are an insurmountable obstacle to any reform*". It should be noted that the capitulations of this period were unequal agreements involving foreign jurisdictions. In the 19th century, consular jurisdiction turned into a tool of imperialist expansion. The favor relationship given by the medieval emperor Süleyman the Magnificent to the King of France also remained in that era. Extraterritorial jurisdiction now shows the degree of dependence of an Empire that cannot establish a judicial monopoly on its own territory.

The Paris Agreement signed after the Crimean War is an important step in the transformation of the state form. During this period, due to the deep economic dependence of the political influence of the European states on the Empire, established by the debt relationship, more radical changes occurred in the institutional structure of the state and in the legal field in favor of Europe. However, during the Tanzimat period, unity in the judicial organization could not be achieved. In personal matters, non-Muslim communities continued to operate their own community courts. Although the jurisdictions have narrowed, sharia courts have preserved their existence among Muslims in this area. Attempts to abolish consular courts at regular intervals after the Treaty of Paris did not yield any results. Mixed commercial courts, which were established to hear trade disputes between foreigners and Ottoman citizens, and Nizamiye courts, which were responsible for dealing with disputes outside the jurisdiction of sharia and commercial courts, were also added to the system.

As a result, the unequal combined development of the Ottoman Empire in the 19th century emerged with a deeply contradictory structure: old and new, local and foreign. This situation also caused the state's control in reform areas to gradually decrease, and in connection with this, the multiple distorted developments that emerged in the field of law as well as in the general state apparatus could not be prevented.

GİRİŞ: KAPİTALİST EŞİTSİZ BİLEŞİK GELİŞİMİN 19.YÜZYILDAKİ GENEL GÖRÜNÜMÜ VE OSMANLI İMPARATORLUĞU

Marks kapitalizmi her şeyden önce bir üretim tarzı olarak tanımlar. Buna göre kapitalizmin temel ekonomik ilişkisi, özgür işçinin iş gücünü satması ile kurulur ve bunun zorunlu ön koşulu doğrudan üreticinin üretim araçları mülkiyetini yitirmesidir¹. Ancak bakıldığında bu bir sonuç tanımıdır ve kapitalizme geçişle ilgili bir tartışma içermez. Kapitalizmin uluslararası bir sistem olarak dünyayı tek bir pazarda ve bir siyasi tahakkümler sistemi içinde birleştirmesiyle birlikte toplumlar için artık, ulusal sınırlar içerisinde serpilecek bir kapitalist gelişimden bahsetmek mümkün değildir. 19.yüzyıl başında ilk modern makineli fabrikaların ortaya çıktığı birkaç nokta dışında dünyada geniş ölçekli kapitalist sanayi yoktur; manifaktür işletmelerde değer yaratımı olsa da bu üretim biçiminin kapasitesi Batı Avrupa, Latin Amerika, Rusya, Japonya, Çin fark etmeksizin birbirinin benzeridir².

İngiltere'nin 18.yüzyılın sonunda ilk sını kapitalisti devlet olarak ortaya çıkması ile bu süreç farklı bir forma bürünmeye başlamıştır. İngiltere, Fransa karşısında Napolyon Savaşları'nın sona ermesi ve 1815 Viyana Kongresi sonucu kurulan dünya hegemonyasıyla birlikte, büyük ölçüde pre-kapitalist ekonomik temellere dayanan ancien regime monarşilerini ve buralardaki düşük maliyetli zanaat sanayilerini alt eder³. Böylelikle kapitalizm dünyanın en ucra kesimlerini dahi kendi pazarı içerisine katarak genişler. Ancak kapitalist üretim tarzı her yerde evrenselleşemez⁴.

İngiliz egemenliğinde serbest rekabet emperyalizminin hüküm sürdüğü dünyanın ayırt edici özelliği meta ihracıdır⁵. İngiliz sanayi devrimi büyüdükçe, farklı zamanlarda ona yeni pazarlar ve arz kaynakları bağlanmıştır. İngiltere, (rıza ya da İngiliz donanmasının tehdidi ile gerçekleşen) serbest ticaret antlaşmaları yoluyla, aldığı

¹ Karl Marks, *Kapital I*, (Mehmet Selik, Nail Satılğan, 14.bs Yordam Kitap, İstanbul 2021).

² Ernest Mandel, *Geç Kapitalizm* (Candan Badem, 2.bs Versus Kitap, Ankara, 2013)63.

³ Alex Callinicos, *Emperyalizm ve Küresel Ekonomi Politik*, (İlkay Ata, 1. bs Phoenix Yayınevi, Ankara, 2014)264.

⁴ Mandel (n 2) 76.

⁵ Vladimir İlyiç Lenin, *Emperyalizm Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*, (Cemal Süreyya, 9.bs Sol Yayınları, Ankara, 1998) 69.

hammadelerin karşılığı olarak mamul mal satar⁶. Bu ticari temasla, ülkelere üretim ilişkilerinin küresel ölçekte genişlemesi eğilimlerini içeren yapıların ve aynı zamanda bu genişlemeyi realize edebilecek hukuki, siyasal ve ideolojik donanımın da taşınması kaçınılmazdır. Sonuç olarak uluslararası ticaret beraberinde, dolaşım ilişkilerinin ihtiyaç duyduğu hegemon devlet tipini ihraç etmiştir. Eski dünya ile yeni dünyanın bu teması, eski ile yeninin bir arada olduğu melez yapıların ortaya çıkışına yol açar. Böylelikle bir yanda kapitalist ülkeler, bir yanda yarı kapitalist ve kapitalizm öncesi üretim ilişkilerinin hakim olduğu sömürge ve yarı sömürge ülkeler, kapitalist dünya pazarının egemenliğinde birbirine bağlanmıştır⁷. Bu birbirine bağlanma süreci kapitalizmin eşitsiz bileşik gelişimini farklı derecelerde de olsa, zorunlu olarak ortaya çıkarır.

Hegemon devlet müdahalesi/etkisi ile, içe ve dışa dönük reformlar birlikte hayata geçer. Bu koşullarda merkezileşme ve modernleşme hedefleyen devletin başarılı olabilmesi için, öncelikle merkezi idareyi- kurumsal devlet aygıtını yeteri kadar güçlü kılması gerekir. Dönüşen devlet aygıtı sermayenin nüfusunun önündeki yapısal engellerin kaldırılmasında ve dolaşım alanının rahatlatılmasında temel işleve sahiptir⁸. 1870 sonrası klasik emperyalizm döneminde de (ve İkinci Dünya Savaşı sonrası kolektif emperyalizm döneminde) bu özellik değişmez. Devletin merkezileşmesi, yürütme aygıtı aracılığıyla tüm ülkeyi kapsayacak kurumlar ağının gelişimi üzerinden gerçekleşecektir.

Bu anlatılanlar 19.yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'na kapitalist ilişkilerin sirayetinin, dolayısıyla Tanzimat döneminde yaşanan devletin dönüşümünün bilgilerini de içermektedir. Osmanlı İmparatorluğu dönemin fethedilmemiş ve sömürgeleştirilmemiş eski güçlü imparatorluklarından biridir, ancak kendi toplumsal tarihinin özgünlüğü içerisinde bağımsız gelişimini yakalayamamıştır ve emperyalist müdahale önlenememiştir. Burada bağımsız gelişimden kasıt, Rusya ve Japonya

⁶ Gallagher, John., Robinson Ronald., The Imperialism of Free Trade, https://moodle2.units.it/pluginfile.php/174112/mod_resource/content/2/Gallagher-Robinson_Imperialism_of_Free_Trade_EHR_1953.pdf, (erişim 23.06.2023).

⁷ Mandel (n 2) 65.

⁸ John G. Taylor, 'Üretim Tarzları Eklemlenmesinin Ortaya Çıkışı ve Üçüncü Dünya Formasyonlarının Yapısı Üzerindeki Etkisi', iç Çağatay Keskinok ve Melih Aksoy, Üretim Tarzlarının Eklemlenmesi Üzerine (Çağatay Keskinok, Melih Ersoy, 1. bs Birey ve Toplum Yayınları, Ankara, 1984) 125.

örneklerinde olduğu gibi kapitalizmin eşitsiz bileşik gelişiminin olumlu seyretmesidir. Dünyanın geri kalan büyük bölümünü oluşturan, sömürge ve yarı sömürge (Lenin İran, Osmanlı ve Çin için bu terimi kullanır)⁹ ülkeler birleşik gelişmenin olumlu seyriyle, birleşik gelişen bir sanayinin varlığına haiz olacak kadar şanslı olmamışlardır. Bu ülkelerde, emperyalist devletlerin kendi ihtiyaçları ve ülkeye müdahale kapasiteleri doğrultusunda, devlet mekanizmaları yeniden düzenlenmiş ve içsel gelişim dinamiklerinin yıkımıyla paralel gelişen “*çarpık bir birleşiklik*” ortaya çıkmıştır¹⁰.

Osmanlı İmparatorluğu'nun kapitalist dünya ekonomisine açılımı eşitsiz bir antlaşma olan Balta Limanı Serbest Ticaret Antlaşmasıyla gerçekleşir. Akabinde Tanzimat Fermanı ile ¹¹ pre-kapitalist devletin tasfiye edilmesi yönündeki reformlara hızla başlanmıştır. İmparatorluk yıkılana kadar aşılamayan ikilikler, bu reform döneminde başlayan çarpık gelişimin neticesidir. 1856 Kırım Savaşı'yla ilan edilen Islahat Fermanı (ve Paris Antlaşması) Batı ile temasın ve beraberinde gelen reformların bir diğer aşamasıdır. Islahat reformları daha sert bir iklimde doğar, dolayısıyla daha ağır bağımlılık ilişkilerine yol açmıştır. Bu dönemde yeni oluşmaya başlayan modern devlete ait yapıların, iktisadi ve hukuki kurumların şekillenmesine Avrupa finans kapitalinin baskısı daha etkindir.

Tanzimat dönemine bakıldığında hukuk reformlarının, reform sürecinin merkezinde yer aldığı görülür. Uluslararası meta dolaşımına dahil olmak, uluslararası hukuk düzeni ile uyumu gerektirmiştir. Mülkiyet hakları, hukuk önünde eşitlik, hukuki güvenlik, kurumsallaşmış yargı mekanizması, devletin kendi sınırları içindeki hukuki uygulamalardan sorumlu tutulması gibi temel modern hukuki ilkelerin yerleşmesi, uluslararası ticarete açılan devletin temel dönüşüm alanıdır. Tanzimat döneminde bu talebi karşılamak için büyük adımlar atılmıştır. Ancak eskiye ait ekonomik, sosyal ve kültürel alanın tasfiye edilemediği oranda eskiye ait hukuk kurumlarında da kesin bir dönüşüm yaşanamaz. İmparatorluğun bu dönemdeki hukuk düzeninin aktif sistemi

⁹ Lenin (n 5) 90.

¹⁰ Lev Troçki, Rus Devrim Tarihi I, (Bülent Tanatar, 1.bs Yazın Yayıncılık, 1998) 3.

¹¹ Tanzimat dönemi kabaca 1838 Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile 1875 devletin iflasına kadarki tarihsel süreci kapsar.

içerisinde; İslam hukuku kaynaklı geleneksel Osmanlı mahkeme sistemi, gayrimüslimlerin cemaat mahkemeleri, nizamiye mahkemeleri, yabancı yargı yetkisi alanı ve karma mahkemeler vardır. Tüm bu hukuk düzeni kalabalığı eskiye, yeniye ve aynı zamanda bağımlılık ilişkisine ait bir çelişki ve çatışma alanıdır. Bu çatışma İmparatorluğun Batı'ya olan bağımlılığı arttıkça daha da çözülemez hale gelmiştir.

Özetle, serbest ticaret antlaşmalarının ve kapitalizmin eşitsiz bileşik gelişiminin Osmanlı İmparatorluğu'nun devlet mekanizmasını nasıl dönüştürdüğü ve bu dönüşümün devletin hukuksal yapılarına olan tezahürü bu çalışmanın konusudur. Çalışmada Tanzimat dönemi modernleşmesinin batı tipi mahkeme düzeni lehine gelişmemesinin ekonomi politik nedenleri incelenmiş ve Tanzimat döneminde modernleşmeye başlayan devletin hukuksal dönüşümünün sınırları ele alınmıştır.

Yukarıda verilen maksada varmak için ilk olarak yabancı yargı yetkisi başlığında, Osmanlı İmparatorluğu'nun Tanzimat dönemine kadar olan, pre-kapitalist hukuksal yapısının dönüşümü ve uluslararası güç ilişkilerinin dönüşümü ekseninde kapitülasyon yargı yetkisinin tarihsel gelişimi ele alınmıştır. Bu giriş aynı zamanda 1856 Paris Antlaşması'nın İmparatorluğu Avrupa kamu hukukuna dahil etmesi ile birlikte tartışma zemini bulan sınır dışı yargılama yetkisinin lağvı konusuna da genel bir çerçeve oluşturmaktadır. İkinci başlıkta Tanzimat Fermanı ilanı ile başlayıp Islahat Fermanı'na kadar süren reform dönemi incelenir. Bu dönemde devletin ve hukukun dönüşüm dinamiklerini, 1838 Balta Limanı Serbest Ticaret Antlaşması ile girilen ve İngiltere'nin tek başına şekillendirdiği serbest ticaret emperyalizmi düzeni belirlemiştir. Sonraki başlıkta Islahat Fermanı'nın ilanı döneminde, devletin ve hukukun dönüşüm dinamikleri ele alınmıştır. Kırım Savaşı sonrası başlayan borç ilişkisiyle kurulan derin ekonomik bağımlılık halinin devletin kurumsal yapısında ve hukuksal alanda yaptığı etki incelenmiştir. Kırım Savaşı ve Islahat Fermanı'nın ilanı sürecinde önemli bir durak olan Paris Antlaşması ayrı bir başlıkta değerlendirilmiştir. Bu antlaşma ile Avrupa kamu hukukuna Osmanlı'nın dahil edilmesinin anlamı üzerinde durulmuştur. Son olarak ise, Kırım Savaşı sonrası derinleşen ekonomik bağımlılık döneminde, devletin hukuk kurumlarında yapılan değişiklikler ele alınmıştır.

I.YABANCI YARGI YETKİSİ

Bu başlıkta Osmanlı İmparatorluğu'nun Tanzimat dönemine kadar, pre-kapitalist hukuksal yapısının dönüşümü ve uluslararası güç ilişkilerinin dönüşümü ekseninde kapitülasyon yargı yetkisinin tarihsel gelişimi ele alınmıştır. İlk olarak Osmanlı pre-kapitalist devlet mekanizmasında çoklu yargı düzeni ve kapitülasyon yargısının bu düzen içerisindeki yeri üzerinde durulmuştur. İmparatorluğun Avrupa karşısına güçsüzlüğünü ağır bir şekilde açığa çıkaran Küçük Kaynarca Antlaşmasıyla birlikte, Vestefalya sisteminde Osmanlı İmparatorluğu'nun durduğu eğreti yere değinilmiştir. Sonrasında 19.yüzyılda hukuk anlayışının dönüşümü ve bu dönüşümün Osmanlı İmparatorluğu'na konsolosluk mahkemeleri ekseninde nasıl yansıdığı incelenmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat reformlarına kadar devletin en temel ve genel hukuku İslam hukukudur ve şeri mahkemeler temel uyuşmazlık çözüm mercileridir. İmparatorlukta İslam hukuk anlayışına göre kitap ehli Hristiyan ve Yahudiler ilk zamanlardan itibaren yargı alanında özel statüye sahip olmuştur. İstanbul'un fethiyle birlikte çoğunlukla İstanbul ve çevresinde yaşayan özellikle Ermeni, Rum, Yahudi gayrimüslim zimmilerin ve sığınma hakkı verilen Hristiyan grupların¹² kendi gelenekleri ve dinlerine uygun şekilde yaşamalarına izin verilmiştir. İstanbul'un fethinden hemen sonra da Ermeni, Rum ve Yahudilere özel yargı hakları verilmiştir, cemaat mahkemelerinde kendi dini kanun ve gelenekleri uygulanmıştır¹³. Bu grupların kişilik haklarıyla ilgili ihtilaflarının çözüm mercii, tarafların isteğine bağlı olarak, kilise ve sinagoglar bünyesinde kurulan cemaat mahkemeleridir. Taraflar cemaat mahkemesine başvurma ile ilgili ihtilaf yaşarsa, şeri mahkemelere başvurmak zorundadır¹⁴.

¹² Esin Örucü "The Impact of European Law on the Ottoman Empire and Turkey", in W. J. Mommsen and J. A. D. Moor (Eds.), *European Expansion and Law: Encounter of European and Indigenous Law in 19th and 20th Century Africa and Asia*. (BERG, New York,1992) 41.

¹³ Shih Shun Liu, *Extraterritoriality: Its Rise and Decline*, (Ams Press, New York, 1969) 62. "İstanbul'da bir Yunan patriği, milletin şefi ve Yunanlıların tüm sivil ve dini işlerinden sorumlu yüksek yargıç olarak seçildi. Ermenilerin İstanbul, Kayseri ve Kudüs'te sivil anlaşmazlıkları karara bağlama yetkisine sahip üç patrikleri vardır. Yahudilerin de aynı şekilde kendi mahkemeleri vardı ve üç hahamdan oluşan bir üçlü yönetim, İstanbul'da yüksek mahkeme olarak görev yapıyordu".

¹⁴ M. Akif Aydın, 2003, *Osmanlı Devletinde Mahkeme*,

<https://cdn2.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/27/C27016437.pdf>, (erişim tarihi: 10.03.2024).

İmparatorluk genelinde farklı hukuk uygulamaları olsa da, tüm topluluklar İslam ceza hukukuna tabidirler. Avrupa'da İmparatorluğun fethettiği topraklarda yaşayan Gayrimüslimler için de kendi örf ve adet hukuku mevcut yerel mahkemelerinde uygulanmaya devam etmiştir¹⁵.

Cemaat mahkemeleri, pre-kapitalist devletin parçalı hukuk yapısının bir tezahürüdür ve merkezin etkin denetimini gerçekleştirecek (bürokrasi, ulaşım haberleşme gibi) imkanların gelişemediği koşullarda, çoklu bir aradalığın devamını sağlayacak otorite paylaşım alanlarından biri olarak ortaya çıkmıştır. Bu mahkemeler devlet ve devlet dışı aktörler arasında yasal otorite paylaşımının önemli bir örneği niteliğindeki, tüm toplumun dini topluluklar halinde örgütlendiği imparatorluk millet sisteminin bir uzantısı olarak kurulmuştur. Bu sistemde dini liderler, hukuki anlaşmazlıkların karara bağlanması da dahil vergi toplama, eğitim, toplulukların temsili gibi temel alanlarda yarı egemen yetkiye sahiptirler.

Çoğunlukla İstanbul ve İzmir'de ikamet eden ve ticaretle uğraşan yabancılar bir diğer gayrimüslim grubu oluşturur. Osmanlı sultanları, bu grup gayrimüslimlere gönüllü ve tek taraflı olarak kapitülasyonlarla imtiyazlar tanımıştır¹⁶. Başlangıçta (Hansa Birliği gibi) tüccar topluluklarına, şehir devletlerine veya bireylere kapitülasyon imtiyazı verilirken, Kanuni Sultan Süleyman'ın Fransa Kralı I. Francis' e 1535 yılında verdiği tek taraflı bağış ile ilk kez bir hükümdar doğrudan kapitülasyon ayrıcalıklarını başka bir hükümdara tanır¹⁷. Bu anlaşma tüzel kişi devletin ortaya henüz çıkmadığı, dolayısıyla devlet iradesi kavramının mevcut olmadığı iki Orta Çağ devleti arasında yapılan bir anlaşmadır ve anlaşmaya konu olan edimleri yerine getirme yükümlülüğü anlaşmayı yapan hükümdarlara aittir¹⁸. Kapitülasyonlar Osmanlı hükümdarı Kanuni Sultan

¹⁵ Örücü (n 12) 42.

¹⁶ Halil İnalçık, Osmanlı Dönemi Kapitülasyonların Karakter ve Mahiyeti, <https://cdn2.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/22/C22023506.pdf>, (erişim tarihi: 01.03.2024)

¹⁷ Mariya Tait Slys, Exporting Legality - The Rise and Fall of Extraterritorial Jurisdiction in the Ottoman Empire and China, <https://books.openedition.org/author?name=tait%C2%A0slys+mariya>, (erişim tarihi: 02.02.2024).

¹⁸ Ali Murat Özdemir ve diğerleri, Genel Kamu Hukuku Kuramsal Yaklaşım, (1.bs İmge Kitapevi, Ankara 2019)72.

Süleyman'ın Fransa'ya vermiş olduğu bir lütuftur ve kendinden sonraki padişahları bağlamaz. Yargı yetkisi ve dokunulmazlık ile ilgili özel hükümler bu kapitülasyonlarla tanınan en önemli ayrıcalıklardır¹⁹. Bu dönem cemaat mahkemelerinde olduğu gibi, yabancılara kapitülasyonlarla verilen ticari ayrıcalıkların nedeni, pre-kapitalist devlet koşulları düşünülerek yorumlanmalıdır. Meta üretiminin ve parasallaşmanın çok sınırlı olduğu; üretimin nüfusun gerçek ihtiyacını karşılamaktan uzak bir düzeydeki teknolojiyle yapıldığı geleneksel toplum sisteminde²⁰, tüccarların ülke topraklarına çekilerek, meta akışının sağlanması amacıyla bu imtiyaz sistemi gelişmiştir.

17. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, Avrupa'nın sömürgeci imparatorlukları karşısında eski gücünü yitiren Osmanlı İmparatorluğu'nda, kapitülasyonlar politik destek kazanmak için verilen ayrıcalıklara dönüşmüştür. Kapitülasyonlar, 18.yüzyıla kadar herhangi bir zarar teşkil etmezken bu yüzyıldan sonra zayıflayan İmparatorluğa Avrupa devletleri tarafından uygulanan siyasi ve ekonomik zorun bir aracı haline gelmeye başlar²¹. Bu dönemin özelliği sömürgeciliğin (1600-1760 arası) hanedanlık temelli dinamiklerinin yerini, egemen eşitlik prensibi ekseninde gelişen uluslararası hukuka bırakmasıdır²². Bu dönemde Osmanlı açısından en dramatik gelişme, 1768-1774 Osmanlı- Rus Savaşı'nda alınan yenilgidir. Bu yenilgi ile ilk kez Avrupa ve Rusya karşısında Osmanlı'nın gücü belirgin bir şekilde gerilemiştir. İmparatorluk tarihinde ilk kez Türk ve Müslüman bir ülke kaybedilir. Ağır yenilginin ardından 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile İngiliz ve Fransız kapitülasyonlarının bütün hakları Rusya'ya da verilir. Ancak Rusya'ya tanınan bu imtiyazlar, tek taraflı bağışla gerçekleşen eski kapitülasyon ahidnamelerinden farklı olarak, modern mütekabiliyet gereği iki tarafı da bağlayan antlaşma statüsüdür²³. Bu 17. ve 18. yüzyılların egemen paradigması olan Vestfalya modelidir. Bu modelin benimsenmesi Osmanlı için çok zor bir durumdur, zira

¹⁹ Slys (n17).

²⁰ İlber Ortaylı, Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi. (İstanbul, 1. bs Kronik Kitap, 2021) 231.

²¹ İnalçık n16.

²² Bhupinder Chimni, "An Outline of a Marxist Course on Public International Law", Susan Marks (der.), International Law on the Left, (CUP, Cambridge, 2008) 67.

²³ İnalçık n16.

Osmanlı İmparatorluğu Avrupa’da oluşan ulus devletlerden biri değildir. İç işlerinde karşı devletlerin otoritesine saygı gösterilmesi, her devletin sınırları içindeki mal ve beden akışının kontrol edilmesi ve uluslararası sistemde ilişkilerin eşit devletler arasında kurulması gibi temel kabullerin ardındaki çifte standart, pek çok benzer eşitsiz antlaşma ve müdahalede olduğu gibi²⁴ 1774 Antlaşması ile de gün yüzündedir. Bu tarihten itibaren Batılı devletler elde ettikleri imtiyazların iki tarafın rızası ile kaldırılacağını iddia ederler ve dolayısıyla bu imtiyazları tanıyan antlaşmalar, birbirini takip eden padişahlardan bağımsız olarak yenilenir hale gelir²⁵ .

19.yüzyıl İngiliz hegemonyası ve emperyal genişlemesiyle birlikte uluslararası hukuk da dönüşür. Yeni dönemde pozitif hukuk standartlarına -iç egemenliğe- sahip olma, Batılı olmayan toplumların Vestefalya egemenliğine kabul edilmelerinin ön koşuludur²⁶. Hukuki pozitivizm, İngiliz serbest ticaretinin yörüngesine giren Avrupalı olmayan toplumların siyasi ve toplumsal örgütlenmesinin İngiliz çıkarları doğrultusunda yapılandırılmasına denk gelir. Bu dönem İngiliz yayılmasının belki de en yaygın siyasi tekniği, rızayla yapılan veya dayatılan serbest ticaret ve dostluk antlaşmalarıdır. İran (1836 ve 1857), Osmanlı (1838), Çin (1842), Japonya (1858) anlaşmaları İngiliz hükümetinin bu bölgelerle ticareti doğrudan işgal olmaksızın, ileriye taşımaya sağlamıştır²⁷. Bu anlaşmalar beraberinde uluslararası meta dolaşımına açılan devletlerin kapitalist piyasalara uyumu için devlet mekanizmalarında dönüşümü -devletin ve bürokrasinin rasyonelleşmesini, bunun için de pozitif hukuk düzeninin kurumsallaşmasını, devlet tekeline alınmasını- gerektirmiştir. Dolayısıyla anlaşmalar beraberinde modern yasalaşma süreçlerini de bu ülkelere taşır.

“Pozitif hukuk düzeniyle uyumlu kurumsallaşmış devlet hukuku, yasal haklar ve mülkiyet hakları hakkında bilgi sağlayarak, bu hakları güvenilir bir şekilde uygulayarak

²⁴ Eliana Augusti, ‘From Capitulations to Unequal Treaties: The Matter of an Extraterritorial Jurisdiction in the Ottoman Empire’, *Journal of Civil Law Studies*, (2011), 4 [2], 287.

²⁵ Slys n17.

²⁶ Turan Kayaoğlu *Legal Imperialism Sovereignty and Extraterritoriality in Japan, the Ottoman Empire, and China*, (1. bs Cambridge University Press, New York, 2010) 20.

²⁷ Gallagher., Robinson (n6).

ve devleti kendi sınırları içindeki hukuk sisteminden sorumlu kılarak ulus ötesi ticareti kolaylaştırır.”²⁸

Serbest ticaret antlaşmalarının ihtiyaç duyduğu hukuk sistemi, eski devlet yapılarının sınırlarına takıldığı oranda gerekli hızla dönüşemez. Dolayısıyla emperyalizm işleri kolaylaştıracak bir hukuk mekanizması ile birlikte bu ülkelere sirayet eder. Batı'nın resmi sömürgesi olmamış diğer Orta Çağ imparatorluklarında olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da, İngiliz İmparatorluğu'nun ihtiyaçları doğrultusunda bir konsolosluk yargısı sistemi/yabancı yargı yetkisi ortaya çıkar. Bu mahkemeler pre-kapitalist konsolosluk yargısından çok farklıdır. Buna göre yabancılar, Osmanlı Devleti'nde kaldığı sürece herhangi bir anlaşmazlık halinde “*kendi ülkelerinin kanunlarına*” tabi olarak özel mahkemelerde yargılanabilirler²⁹.

Turhan Kayaoğlu³⁰ İngiliz Levant Şirketi'nin sona ererek şirketin yargı faaliyetini İngiliz devletine devrettiği 1825 yılını, Osmanlı Devleti ve aynı zamanda şirketin faaliyet yürüttüğü diğer ülkeler, Tunus, Fas, İran, Mısır ve Cezair için, sınır dışı yargılamanın başladığı tarih olarak kabul ettiğini belirtmiştir. Böylece sınır dışı konsolosluk yargısı emperyalist yayılmanın önemli bir aracı olarak kurumsallaşır ve bu durum Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışına kadar aşamaz.

II. TANZİMAT REFORMLARI VE HUKUKSAL DÖNÜŞÜM

Tanzimat Dönemi İmparatorluk tarihinde; devlet anlayışında, devletin kurumlarında, toplum yaşayışında, hukuksal ideolojide kırılmanın yaşandığı bir periyottur. Temelinde İmparatorluğun 1838'de Balta Limanı Serbest Ticaret Antlaşması'yla girdiği serbest ticaret düzeninin ihtiyaç duyduğu modern devlet anlayışı ve pozitif hukuk düzeniyle uyumlu kurumsallaşmış devlet hukuku vardır. Tanzimat'ın ilanı ile sonuçlanmış tarihsel sürece bakıldığında ilk olarak uzun ve kayıplı savaşlar süreci (1770-1840 yılları arası) ve yönetici sınıf içerisindeki çatışma ile karşılaşılır. Bu dönem

²⁸ Kayaoğlu (n26) 12.

²⁹ Kemal Karpat, Kısa Türkiye Tarihi 1800- 2012, (bs. 10 Timaş Yayınları, İstanbul, 2020) 53.

³⁰ Kayaoğlu (n26) 5.

Osmanlı ekonomisi, tarihinin en kötü zamanlarından birini yaşar³¹. Avrupa eğitiminden geçmiş Osmanlı yönetici sınıfı 18.yüzyıl sonundan itibaren ekonomik çöküş ve dağılma ihtimali karşısında çözüm arayışındadır. Bu dönemde ayanlık sisteminin lağvı ve mali toparlanma, devletin en acil sorunu olan savunma sorunu ile iç içe geçmiştir³². Sorunların çözümü için III. Selim döneminden itibaren merkezileşme etrafında reformlar gerçekleşir. III. Selim'den sonra II. Mahmut saltanatında ayan-merkezi bürokrasi uzlaşısı 1808 Sened-i İttifak'a rağmen sağlanamaz. II. Mahmut iktidarını sağlamlaştırırken yavaş yavaş malikane sahası Osmanlı hukuk rejimine uygun olarak tekrar daraltılmaya başlanır. 1826 yılında yeniçeri ordusunun tasfiyesi ile yeni bir döneme girilir. Merkezi ordunun kurulması ve ayanların gücünün kırılması kendi başına toparlanma için yeterli olmamıştır. II.Mahmut döneminde en sert madeni para taşıması gerçekleşir, enflasyona göre düzeltilmiş devlet harcamaları üç katına çıkar³³. Noçiyev'in anlatımında dönemin mali sorunlarının boyutu ve hükümetin çözümsüzlüğü görülmektedir³⁴:

“1828-1829 Rus Savaşı sırasında ilk kez kağıt banknotun çıkarılması ve Türk parasının sistemli düşüşüyle birlikte Londra Borsasında Türk döviz kuru, büyük ölçüde değer kaybeder. Sterlin normal olarak 110 kuruşluk bir kura sahip olduğu halde, 1843'te 220 kuruş olmuştur. Hükümet kendi gücüyle döviz kurunu ülke dışında yükseltmeye çalıştı. Bu amaçla iki Galata bankeriyle anlaşmaya girdi. Bunlar her yıl 20.000 liralık devlet sübvansiyonu ile Londra'da 110 kuruşluk normal kur üzerinden harcamalar yapmayı yükümleniyorlardı. Bu esas üzerinden 1848 yılında “İstanbul Bankası” kuruldu. Doğal olarak bu girişimden bir sonuç alınamadı ... 1851 yılında bu banka 350.000 liralık bir açıkla iflas etti. Hükümet bu işte 600.000 lira yitirmişti”.

³¹ Charter Vaughn Findley, Turkey, Islam, Nationalism, and Modernity a History 1789- 2007, (Yale University Press, New Haven, 2010) 50.

³² Tevfik Güran, 19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar, (1. bs İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2014) 314.

³³ Findley (n31) 50.

³⁴ A.D. Noçiyev, Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi, (Nabi Dinçer, 1. bs Onur Yayınları, 1979) 97.

1838 Balta Limanı Serbest Ticaret Antlaşması özetle bu şartlar altında imzalanır³⁵. Antlaşmanın, 1842 yılında İngiltere'nin Çin ile yaptığı Nanking Antlaşması'nda olduğu gibi, İngiliz silahlı müdahalesine gerek kalmadan imzalanmasındaki temel neden, İmparatorluğun ayakta kalma çabasıdır. Hem feodal sınıf kendi iç bütünlüğünü, hem de İmparatorluk toprakları iç bütünlüğünü yitirmiştir. Mehmet Ali Paşa isyanı ile İmparatorluğun içinde bulunduğu güncel tehlike karşısında, parçalanmanın önüne geçmek için çıkar yol olarak İngiliz müttefikliğine sığınmıştır³⁶. İngiltere Osmanlı İmparatorluğu'ndan bu yardımı karşılığında, 1838 Balta Limanı Serbest Ticaret Antlaşması'nı alır. Antlaşma ile bütün ihraç yasakları kaldırılır, yed- i vahit sistemine tümüyle son verilir. 19.yüzyıl ortası İngiltere siyasetiyle uyumlu olarak İmparatorluk'un ticaretindeki devlet kontrolü yıkılır ve İngiltere dış politikasının çıkarları doğrultusunda işleyen, serbest pazar odaklı dış ticaret politikası Osmanlı'nın eski düzenini tümüyle değiştirir.

Tekrar değinmek gerekir ki, Kanuni zamanından itibaren ahitnameler/kapitülasyonlarla Batı lehine indirimli gümrük vergileri alınması zaten var olan bir uygulamadır ve dış gümrükler bu anlaşmalarla belirlenmiştir³⁷. İmparatorlukta diğer Orta Çağ devletlerinde olduğu gibi üretimin yeterli olmadığı koşullar nedeniyle, (özellikle temel ürünlerde) ithalat teşvik edilmiş ve ihracat kısıtlanmış veya yasaklanmıştır. Bu provizyonizmin gereğidir. Osmanlı'nın dış güçlere imtiyaz olarak verdiği "*ahitnameler*" uluslararası ticarete ilişkin Osmanlı politikasını şekillendirmiştir³⁸. Ancak kabaca 19.yüzyıl başından itibaren sanayi kapitalizminin gelişimiyle birlikte, pre-kapitalist dolaşım ilişkilerinden kaynaklanan bir ayrıcalık

³⁵ Lenin klasik emperyalizmi, finans kapitalin yükselişiyle merkezi kapitalist ekonomiler olan emperyalist güçler arasında artan rekabetin ifadesi olarak yorumlayarak 1870 sonrası için tarihlendirmiştir (Lenin, n.5 99-111). Bu çalışmada emperyalizmin başlangıç tarihi, 1870 öncesine bilinçli olarak çekilmiş ve emperyalizm kavramı, 19.yüzyılın eşitsiz antlaşmalarını ve 1870 öncesinin dünya geneline yayılan müdahaleleri de kapsayacak şekilde (serbest ticaret emperyalizmi dönemini kapsayacak şekilde) değerlendirilmiştir. Çin İmparatorluğu'nun 1.Afyon Savaşı sonrası imzalamak zorunda kaldığı 1842 tarihli Nanking Antlaşması, emperyalizmin başlangıcında sembol tarih olarak tercih edilebilir.

³⁶ İlber Ortaylı, *En Uzun Yüzyıl*, (1. bs Kronik Kitap, İstanbul, 2018) 110.

³⁷ Doğan Avcıoğlu., *Türkiye'nin Düzeni Dün, Bugün, Yarın*, (3. bs Kırmızı Kedi Yayınları, İstanbul, 2017) 73.

³⁸ Findley (n31) 51.

halinden bahsedilemez. Artık Osmanlı İmparatorluğu eşitsiz antlaşmalardaki güçsüz taraftır. 1829 yılında Rusya ile imzalanan Edirne Antlaşması ve 1830 yılında imzalanan Osmanlı-Birleşik Devletler Antlaşması, 1838 Antlaşmasıyla benzer şartlar içeren antlaşmalara örnektir. İngiltere de aynı şekilde 1838'den çok daha öncesinde³⁹ İmparatorluk'un iç ticaretinde varlık göstermiştir⁴⁰. 1801'de yapılan Ticaret-i Dahiliye ve 1809 yılında yapılan Kale-i Sultaniye Antlaşmasıyla ülke içinde etkinlik gösteren İngiliz tüccarına güvenceler ve ayrıcalıklar sağlanmıştır⁴¹.

1838 Antlaşmasının daha önce yapılan bu antlaşmalardan farklılığı, İmparatorluk topraklarının son derece rekabetçi uluslararası pazara resmi ve daha sistemli şekilde açılmasıdır. 1838 Antlaşması aynı zamanda İmparatorluğun “egemenlik” hakkını kısıtlayan hükümler içerir. Antlaşma ile dış ticaretteki devlet tekeli ve içerde uygulanan tezkireler gibi meta dolaşımında pre-kapitalist devlet düzenine dair kısıtlılıkların önemli bir bölümü ortadan kaldırılmış; iç gümrük vergileri, devletin belirli hammaddelerin ve gıda maddelerinin dış ticaretinde vergi artışına gitme hakkı ve savaş, yetersizlik gibi nedenlerle uyguladığı ihraç yasakları koyma hakkından vazgeçilmiştir⁴².

1838 Antlaşması'nın bir diğer önemli sonucu Osmanlı İmparatorluğu'nun eşitsiz mübadele ilişkisi ile karşı karşıya kalmasıdır. Mandel eşitsiz mübadeleyi⁴³ “daha yüksek emek üretkenliği koşullarında üretilen malların daha düşük emek üretkenliği koşullarında üretilen mallarla mübadelesi” olarak tanımlar ve devam eder: “Bu az emeğin çok olanla değiş tokuşu idi ki kaçınılmaz olarak bir dış göçe, değer ve sermayenin az gelişmiş ülkelerden Batı Avrupa yararına bir dışarı akışına neden olur”. 1838 Antlaşması'nın İngiliz tüccara tanıdığı %3 gümrük vergisi (artık kesin olarak yerleşmiştir) ve yerli tüccar muamelesi görme hakkı ile yed-i vahidin kaldırılması⁴⁴

³⁹ Reşat Kasaba, Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi, (1. bs Belge Yayınları, İstanbul, 1993) 52.

⁴⁰ Ortaylı, (n36) 109.

⁴¹ Ibid, 110.

⁴² Şevket Pamuk, Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme, (İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2020) 205.

⁴³ Mandel (n2) 68.

⁴⁴ Ortaylı (n36) 108.

eşitsiz mübadele ilişkilerinin Osmanlı'daki kaynağı olmuştur. İmparatorluğa ucuz İngiliz mallarının akışıyla Osmanlı geleneksel sanayisi çöker. Bu durum aynı zamanda kurulmaya başlayan az sayıdaki modern fabrikanın yok olmasına ve yenilerinin kurulamamasına sebep olur⁴⁵. 1828'de Beyrut ve İzmir dışında Osmanlı limanlarında konsolosları bile bulunmayan İngiltere'nin 1840'larda bütün rakiplerini elemesi, 1845 yılında sadece Beyrut'ta 365 İngiliz ticaret evinin olması⁴⁶ İngiliz ticaretinin İmparatorluk topraklarına nüfusunun boyutunu özetler niteliktedir.

İmparatorluğun, serbest ticaret ekonomisine açılmayla birlikte kendi ekonomik yapısını, küresel piyasa kurallarına göre yeniden şekillendirmesi için yoğun müdahalesi gerekmiştir⁴⁷. İmparatorluğun İngiltere'nin askeri ve diplomatik desteğine olan ihtiyacının sonucu olarak benimsenen bu düzen beraberinde, hukuk sisteminin dış ve iç kamu hukuku arasındaki bağlantıyı sağlayacak şekilde detaylandırılmasını getirir⁴⁸. Sonuç olarak 1839 yılında Tanzimat reform programının ilan edilerek uluslararası sermayenin ihtiyaç duyduğu modernleşmeye yönelik kurumsal reform sürecine girilir. Tanzimatla gelen Avrupa uyumunda modern kurumlar, kanunlar, merkezi hükümet vardır. Osmanlı yönetici sınıfı Tanzimat Fermanı ile bu temele yaklaşarak modern devlete ait genel çerçeveyi oluşturmayı amaçlar.

Tanzimatın ilanı ile yapılan reformlara kısaca bakarsak: Müslim ve gayrimüslim Osmanlı tebaası için (kanun önünde) “*eşitlik*” vurgusunun fermanın ana retoriği olduğu görülür. Fermanla bütün tebaanın can, mal ve ırz güvenliği öngörülmüştür. Can ve malın korunması için tüm yargılamaların aleni ve masumiyet karinesine dayalı olacağı; kanunsuz suç ve ceza olmaz ilkesi ve mülklerin müsadere edilemeyeceği hükmü ile hukuki güvenliğin tesis edileceği sözü verilir. Özel mülkiyete saygı önemle

⁴⁵ Avcioglu (n37) 77.

⁴⁶ Ortaylı (n36) 108.

⁴⁷ Giampaolo Conte, Defining financial reforms in the 19th-century capitalist world economy: The Ottomancase (1838–1914), <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/03098168211022222>, erişim 22.07.2022.

⁴⁸ Findley (n31) 91.

vurgulanmıştır⁴⁹. Şura-yı Askeri, Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye ve Darü’ş Şura-yı Babialı, Divan-ı Hümayun’un görevlerini devralmıştır⁵⁰. 1840 yılında padişah ve hanedan mensuplarına ait, bazı çiftlikler hariç özel gelir kaynaklarının Maliye Hazinesine katılarak padişah ve ailesine merkezi hazineden maaş tahsis edilmesi⁵¹ ve bürokraside memurların dörtlü sınıflandırmaya tabi tutularak modern tipte örgütlenmeleri gene modernleşme için atılan çok önemli adımlardır⁵².

II. Mahmut döneminden itibaren; tüzel kişi kamusal kuruluşlar ve bu kuruluşların içinde, bir kurulun ve anonim ilişkiler ağı içine giren örgütlerin elemanı olarak var olan modern bürokratlar ortaya çıkmıştır. Bürokratlarla birlikte; (danışma kurulu niteliğinde toplanan, idari reform, kararname ve nizamnameleri hazırlayan, yargıda temyiz görevini üstlenen) meclisler⁵³ ve 1835- 1870 yılları arasında kurumsallaşmaya başlayan Nezaretler tüzel kişi devleti ortaya çıkartan temeli oluşturur⁵⁴. Ayrıca kamu hukuku alanında şer’i hukuktan ve örgütlenmeden ayrılma 1840 tarihli Ceza Kanunnamesi ile gerçekleşmiştir. İmparatorluğun uluslararası ticarete uyumu amacıyla 1850 yılında Ticaret Kanunnamesi çıkarılmıştır. Yeni kanuna göre faiz kabul edilmiş; modern anlamdaki şirketler, İslam hukukunda yeri olmayan bir kurum yani “tüzel kişiler” olarak kanunda yer almıştır⁵⁵.

⁴⁹ Conte (n47)

⁵⁰ Karpat (n29) 42.

⁵¹ Yavuz Cezar, Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi, (1. bs Alan Yayıncılık, İstanbul 1986) 289.

⁵² Hükümdarın özel mülkü ile devlet mülkünün ayrışması; devletin kendi ülkesi üzerinde mevcut bütün siyasi iktidarın kaynağı haline gelmesi (merkezileşmesi); özel ve kamusal mülkiyetin kesin terimlerle ayrılması ve devletin tüzel kişiliğinin oluşmaya başlaması, burjuva hukukun eşitlik kavramının yerleşmesi; kamusal ve özel alanların ayrılığının başlaması modern devletin özellikleridir (Özdemir n18 303). Bu özelliklerin, yapılan reformlarla (İmparatorluğun yapısal sınırlılıkları elverdiği ölçüde) keşiştiği görülür.

⁵³ Ortaylı (n36) 151- 153.

⁵⁴ Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye, imparatorluğun en yüksek danışma organı ve temyiz kuruludur. Meclis-i Ahkam-ı Adliye Osmanlı İmparatorluğunun yüksek mahkemesi ve bir tür Adliye Nezareti fonksiyonunu gören meclisidir. Tanzimat döneminin hukuk reformlarında ve nizami mahkemelerin kurulup yayılmasında önemli rol oynamıştır. Bu danışma nitelikli meclisler idaredeki etkinliklerini zamanla kaybetmişler, ama uzman hukukçu kurullar ve organları haline dönüşmüşlerdir. 1 Nisan 1868’de Divan-ı Ahkam-ı Adliye temyiz ve istinaf organlarından oluşarak kurulur. Bu organ Yargıtay’ın temelidir. Şura-yı Devlet de bugünkü Sayıştay’ın temeli olarak kabul edilir (Ortaylı (n36) 154).

⁵⁵ Ibid 188.

Ancak bu dönemde devletin merkezileşmesi, kurumsal aygıtları ve dolayısıyla hukuk kurumları ve kanunlaşma süreci, ülkenin kendi özgün sosyo-ekonomik alt yapısının sınırlarına takılır. Bu nedenle reformlar ileriye taşınmamıştır. Reformların tam olarak hayata geçememesi, İmparatorluğun ekonomik, sosyal, kültürel, kurumsal ve hukuksal ikiliğinin kaynağı olmuştur.

III. İKİNCİ REFORM EVRESİ: ISLAHAT FERMANI

İngiltere'nin tek başına şekillendirdiği serbest ticaret emperyalizmi döneminde devletin dönüşümünü ve bağımlılık ilişkisinin kuruluşunun dinamiklerini bu şekilde gördük. 1856 Islahat reformları döneminde uluslararası koşullar daha sert ve rekabetçidir. Islahat döneminde İngiliz İmparatorluğu eskiden olduğu gibi rakipsiz değildir. Artık Avrupa kamu düzeni oturmuştur. III. Napolyon'un iktidara gelmesinden sonra Fransa muazzam bir kapitalist gelişme göstermiştir. Prusya ulusal birliğini sağlayamasa da büyük bir güç olarak tarih sahnesine çıkmış; ABD sanayisi Britanya'dan sonra ikinci en büyük sanayi üretimine sahip hale gelmiştir. Bu süreçte hiçbir devlet Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nu yutmasını istemez. Kırım Savaşı'ndan itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünün korunması meselesi, Avrupa dengesinin bir uzantısı halini alır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi bağımsızlığından, Mehmet Ali Paşa isyanı sonrası bahsetmek güçtür. Artık Rusya ile yaşanan her sorunda İngiliz ve Fransız donanması boğazlardadır. Osmanlı siyasi bütünlüğü Kırım Savaşıyla birlikte daha açık şekilde İngiltere ve Fransa tarafından korunur hale gelmiştir. Kırım Savaşı sırasında alınan İmparatorluğun kaldıramayacağı büyüklükteki borcun tetiklediği döngüsel mali açık hali, ağır bir ekonomik dolayısıyla da siyasi bağımlılık sürecini başlatır. Bu bağımlılığın siyasi alanda görünen yüzü ve Kırım Savaşı'nın en önemli sonucu Paris Konferansı'ndan hemen önce ilan edilen Islahat Fermanı'dır. Islahat Fermanı'nın ilanı ile ekonomik ve siyasi koşulların daha da sertleştiği Tanzimat reformlarının ikinci dilimi başlar. 1856 reform vaatlerinin Paris Antlaşması metnine girmesi ise Islahat metninin

uluslararası alanda bağlayıcı hale gelmesine yol açarak, taraf devletlere aksi bir durumda müdahale hakkı doğurmuştur⁵⁶.

Osmanlı Devleti Kırım Savaşı sürerken İngiliz hükümetinin desteği ile ilk borçlanma antlaşmasını gerçekleştirir. Miktar 5 milyon Sterlindir ve bu borca karşılık olarak Mısır cizyesi doğrudan İngiliz ve Fransız Bankalarına gider. Ele geçen net gelir borcun yarısını ancak karşılar ve 1855 yılında savaş devam ederken ikinci borçlanma da yapılır. Bu borçlanmayla İngiliz ve Fransız hükümetleri verilen borcun kontrolünü sağlamak amacıyla bir komisyon kurarlar. Böylelikle uluslararası borçlanma sürecinin en başında devlet hazinesini kontrol yetkisine sahip bir uluslararası komisyonun oluşumu söz konusu olmuştur. Du Velay bu borçlanma sürecini şu şekilde anlatır⁵⁷:

“Londra ve Paris hükümetleri istikraz hasılatının tamamen harp masraflarına hasır ve tahsis edileceğini tasrih etmişlerdir. Bu esastan hareketle paranın istimal tarzını murakabe ve Hazine hesaplarını tetkik etmek üzere bir kontrol komisyonunun teşkilini istemişlerdir. Bu komisyonu teşkil etmekle müttefik devletlerin takip ettikleri gaye Avrupa’dan istikraz edilen meblağların başka maksatlarda ve mahallerde istimaline mani olmaktır. Bu maksatla İngiltere Hükümeti Iort Hobart’ı ve Fransa hükümeti de Marki de Poloeuc’ü murahhas (delege) olarak gönderdiler.”

Antlaşmanın metninde komisyonun amacı “...İstanbul’da inikat edecek olan bu komisyon istikrazdan elde edilen meblağların tahsis edildikleri maksada sarfını teminen icap eden tedbirleri almak vazifesi ile mükellef olacaktır.” şeklinde ifade bulur⁵⁸. Bu borçlanmada Mısır cizyesi, İzmir ve Suriye gümrük hasılatı ile garantilenmiştir. Devlet artık bir borç girdabının içerisinde.

Islahat Fermanı büyük ölçüde Tanzimat’ın tekrarını içerse de temel içeriği uluslararası borçlanma için kilit hale gelen bankacılık sisteminin Osmanlı’ya taşınması ve Hıristiyan tebaanın haklarının genişletilmesidir.

⁵⁶ Du Velay, Türkiye Maliye Tarihi, (1. bs Damga Matbaası, İstanbul, 1978) 85.

⁵⁷ Ibid 80-83.

⁵⁸ Ibid (n56) 85.

“Maliye ve para sistemini ıslah etmek üzere banka ve emsali müesseseler ihdas edilecek, ve imparatorluğun varidat ve servet membalarını arttırmak için yollar kanallar açılacaktır. Ticaret ve ziraatı işgal eden bütün engeller kaldırılacaktır. Bu gayelere vasıl olmak için Avrupa ilim ve fenninden ve sermayesinden istifade etmek imkanları aranacaktır”⁵⁹

Aynı yıl içinde yabancı sermaye tarafından Osmanlı Bankası kurulur ve bu banka 1862 yılında ülkenin merkez bankası olur. Böylelikle Osmanlı Devleti’nde bankacılık çağı başlamıştır. Yabancı yatırıma alan açılması beraberinde Avrupa sermayesinin demiryolu imtiyazı avcılığını da başlatmıştır ve yabancı sermaye demiryolu yapımı ile birlikte madenlere de el atar⁶⁰.

Sonuç olarak bu dönemdeki borçlanma ilişkisiyle, Avrupa’nın (Mandel’in ifadesiyle) “hammadde avına emperyalist sermaye ihracı” da eklenmiştir⁶¹. Dış borçlanma İmparatorluğu emperyalist sermaye ihracı sürecine bağlar. Yerel kaynakların nitel olarak arttırılmış bir “dış göç” ile dışarıya akması, yerel toplumsal artı ürünün yabancı sermaye tarafından sürekli bir biçimde ele geçirilmesi anlamına gelir⁶². Elde bulunan ulusal kaynakların önemli bir miktarının dışa aktarımı, İmparatorluğun içsel gelişiminin yok olmasına neden olur.

Islahat Fermanı, Osmanlı devlet adamlarının hatta Batı taraftarı olan Reşit, Fuat ve Ali Paşaların bile katkısı olmadan İngiltere, Fransa ve kısmen Avusturya elçi ve uzmanları tarafından Londra ve Paris’te hazırlanmış, Osmanlı hükümetinde de olduğu gibi kabul ettirilip ilan edilmiştir⁶³. Dolayısıyla fermanın ikinci reform alanı da Avrupa’nın çıkarlarından azade değildir. Du Velay’ın⁶⁴ Islahat Fermanı’nın Hıristiyanlar açısından önemini “18 Şubat 1856 tarihli hattı hümayun Türkiye’nin gayrimüslim tebaası için bir nevi hukuku esasiye teşkil etmekte idi” şeklinde anlatır. Avrupa ülkelerinin kendi

⁵⁹ Ibid (n56) 76.

⁶⁰ Ortaylı (n36) 157.

⁶¹ Mandel (n2) 73.

⁶² Ibid (n2) 71.

⁶³ Karpat (n29) 53.

⁶⁴ Du Velay (n56) 49.

çıkarları doğrultusunda her daim siyasi ve gerektiğinde de askeri desteğini⁶⁵ Osmanlı Hıristiyanlarından esirgememe hali göz önüne alındığında, bu ifadelerin abartı olmadığı görülmektedir. Avrupa sermayesinin temsilcisi olma konumuyla birlikte Hıristiyan grupların ekonomik, sosyal yapı ve teşkilatları hızla değişmiştir. Fermandaki eşitlik ilkesi sayesinde Hıristiyanlar, merkezi yönetimin Avrupa ile kurduğu ilişkilerin ve büyüyen ticaretin yarattığı ekonomik fırsatlardan azami ölçüde faydalanmışlar ve kendi ulusal kimlikleri altında sosyal ve siyasi bakımdan yeni isteklerle ortaya çıkmışlardır.

Sonuç itibarıyla devletin merkezi yürütme gücüne artık uluslararası borç geri ödemelerinin kontrollü bir şekilde gerçekleşmesi ve raporlanması için de ihtiyaç vardır. Kırım Savaşı sonrası, Avrupa uyumu/talepleri çerçevesinde İmparatorluğun idari ve hukuki modernleşmesinin asıl yoğun dönemi başlamış, kesintiye uğrayan kanunlaştırmalara da hızla devam edilmiştir⁶⁶.

IV. PARİS ANTLAŞMASI- AVRUPA KAMU HUKUKUNA DAHİL EDİLME VAADI

Paris Antlaşması'nın 7. maddesi ile Osmanlı Devleti'nin Avrupa kamu hukukunun parçası ve uluslararası toplumun bir üyesi olarak tanındığı ilan edilmiştir⁶⁷. İmparatorluk tüm olumsuz şartlara rağmen bu maddeye dayanarak konsolosluk mahkemelerinin kaldırılması yönünde uluslararası mecrada talepte bulunur. 19.yüzyıl hukukçuları arasında da Osmanlı'nın bu antlaşmayla uluslararası hukukun de jure parçası haline gelip gelmediğine ilişkin farklı görüşler ortaya çıkmıştır.

19.yüzyılın pozitivist hukukçularının klasik yaklaşımı "*Paris Antlaşması'nın tarafı olmasıyla Osmanlı Devleti'nin Avrupa uluslar topluluğuna kabul edildiği ve böylelikle Hıristiyanlık sınırlarının da aşılmasından kaynaklı bu kabulün uluslararası hukukun evrensel karakterinin tanınmasına hizmet ettiği*" şeklinde genellenebilir. Diğer bir grup uluslararası hukukçuya göre ise Osmanlı İmparatorluğu "medeniyet" standardını yakalayamamıştır, dolayısıyla Osmanlı'nın uluslararası topluma dahil edilmesi kabul

⁶⁵ Karpat (n 29) 60.

⁶⁶ Ortaylı (n37) 119.

⁶⁷ Karpat (n 29) 51.

edilemez⁶⁸. Gerçekte de Osmanlı İmparatorluğu (ve Avrupalı olmayan diğer devletler) hiçbir zaman emperyalist dönemin uluslararası hukukuna dahil edilmemiştir⁶⁹. Hukuki kabul Rusya yayılcılığına karşı Avrupa güç dengesini korumak amacından kaynaklanır.

Paris Konferansı sırasında Ali Paşa tarafından kapitülasyonların kaldırılması konusu gündeme getirilir. Ali Paşa'nın ikna çabasının merkezinde *“kapitülasyonların, her türlü reformun önünde aşılmaz bir engel olduğu”* söylemi vardır. Ali Paşa'nın isteği genel olarak olumlu karşılansa da Baron de Burquency'nin, kapitülasyonlarda yapılacak değişikliğin Osmanlı İmparatorluğu tarafından başlatılan yargı reformlarıyla orantılı olması gerektiği yönündeki yaklaşımı, Avrupa ülkelerinin genel tutumunu ifade etmiştir⁷⁰.

Avrupa taleplerinin Osmanlı yargı reformlarındaki belirleyiciliği, 1923 Lozan Konferansı sırasında kapitülasyonların kaldırılması ile ilgili Türk heyeti tarafından okunan momerandumda açık olarak dile getirilmiştir⁷¹:

“Paris Antlaşması'nın imzalanmasını takip eden dönemde Türkiye, halihazırda eline aldığı yargı sistemini mükemmelleştirmek için hararetli bir şekilde çalıştı. Ticaret kanunu, ceza kanunu, medeni ve ceza muhakemesi kanunları, sulh mahkemeleri ile ilgili kanunlar ve ayrıca tüm idari kanun ve yönetmelikler, Avrupa ülkelerinde yürürlükteki kanun ve kanunlar modeli üzerine oluşturulmuştur.

Her şeyden önce, yakın zamanda medeni hukukta yargı kurumlarımızın tamamen laikleştirilmesini sağlayan çok önemli bir reformun gerçekleştirilmesi mümkün olmuştur; sözleşmeler ve antlaşmalar konusunda tarafların özgür iradesi en üst düzeyde kabul edilmiş ve irade özgürlüğü ilkesine Avrupa'dakiyle aynı yer verilmiştir; dahası, bu kanunlar geliştirilirken ve ilan edilirken, İstanbul'da programı Avrupa'daki ilgili fakültelerin programıyla hemen hemen aynı olan bir hukuk fakültesi kuruldu.”

⁶⁸ Kayaoğlu (n26) 110.

⁶⁹ Ali Murat Özdemir, Güç Buyruk Düzen, (1. bs İmge Yayınları, Ankara, 2011) 98.

⁷⁰ Liu (n13) 186

⁷¹ Ibid (n13) 186.

Osmanlı İmparatorluğu, savaş ilanından hemen önce 9 Eylül 1914'de bir muhtıra ile kapitülasyonları kaldırdığını ilân etse de, tüm ülkelerin asıl kaldırma tarihi 1923'te Lozan Konferansı'dır. Lozan'da Türk heyeti “*egemen eşitlik normuna*” atıfta bulunarak kapitülasyonlara karşı çıkar. Lozan öncesinde Sovyet Hükümeti, 6 Ocak 1921'de Türkiye ile imzaladığı antlaşmada: “*R.S.F.S.R. Hükümeti, kapitülasyon rejiminin özgür ulusal kalkınma ve herhangi bir ülkenin egemenliği ile bağdaşmadığını düşünmektedir*” diyerek, bu rejimle herhangi bir şekilde ilgili olan tüm hakları ve eylemleri iptal ettiğini ve yürürlükten kaldırdığını duyurmuştur⁷². Bu ifade, kapitülasyonlara maruz kalan ülkeler için kapitülasyonların ne ifade ettiğinin güzel bir özetidir.

V. KIRIM SAVAŞI SONRASI HUKUK REFORMLARI

Kırım Savaşı sonrası imzalanan Paris Antlaşması, devlet biçiminin dönüşmesinde önemli bir adımdır. Bu dönemde Avrupa devletlerinin İmparatorluk üzerindeki etkisinin artması ve borç ilişkisiyle kurulan derin ekonomik bağımlılık hali nedeniyle, devletin kurumsal yapısında doğrudan uluslararası piyasa entegrasyonuna yönelik yasalar ve kurumsal düzenlemeler ortaya çıkar.

Bu dönemde üst yargı kurumlarındaki dönüşüm dikkat çekicidir. Meclis-i Ahkâm-ı Adliye, 6 Mart 1868'de Şûrâ-yı Devlet ve Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Şûrâ-yı Devlet kanun ve nizamnâmeler yapmakla görevlidir, Danıştay'ın temeli olarak kabul edilir. Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye ise temyiz mercii olarak ortaya çıkar ve Yargıtay'ın temeli olarak anılır. Bu iki kurum Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar varlığını devam ettirmiştir. Adliye Nezareti'nin bugünkü anlamıyla bir bakanlık haline gelmesi de bu dönem sonrasına (1870 yılına) tekabül eder⁷³.

Bununla birlikte Tanzimat döneminde, yargı örgütünde birlik gerçekleştirilemez. Kişisel konularda gayrimüslim cemaatlerin kendi cemaat mahkemeleri faaliyete devam etmiştir. Yargı alanları daralmakla beraber bu alanda Müslümanlar arasında da şer'i

⁷² Ibid (n13) 64.

⁷³ Ortaylı (n20) 312.

mahkemeler varlıklarını korumuştur⁷⁴. Paris Antlaşması sonrası belli aralıklarla konsolosluk mahkemelerinin kaldırılması için girişimlerde bulunulması bir sonuç vermemiştir. Yabancılar ve Osmanlı vatandaşları arasındaki ticaret anlaşmazlıklarını görmek için kurulan karma ticaret mahkemeleri ile, şeriye ve ticaret mahkemelerinin görev alanı dışında kalan anlaşmazlıklara bakmakla görevli Nizamiye mahkemeleri de sisteme eklenmiştir⁷⁵.

Ticaret Kanununun yürürlüğe girişi ve karma Ticaret Mahkemelerinin kuruluşu dönemin yargısal özelliklerini anlamak için kapsayıcı bir örnektir. Ticaret Mahkemeleri nizamiye mahkemelerinin dışındadır ve daha çok seçimli üyeler ve ticari temsilcilerden meydana geldiği için ayrı bir kuruluştur⁷⁶. Ticaret Mahkemelerinin tarihine bakıldığında ilk olarak Nafia Meclisi karşımıza çıkar. Bu meclisin yerine 1840 yılında Ticaret Nezareti kurulur ve ardından bu nezarete bağlı bir ticaret mahkemesi oluşturulmuştur. Bu mahkeme Osmanlılar ile yabancılar arasındaki uyuşmazlıkları da çözmekle görevlendirilmiş ve 1847 yılında yabancı üyelerin de katılmasıyla karma mahkeme haline gelmiştir. Bu mahkemelerin kuruluşundan önce 1840 yılında sarraflar arasında çıkan ihtilaflar Maliye Nezareti'ne bağlı "*Meclis-i Muhasebe*"de çözülürken, deniz ticaretinden çıkan ihtilafların çözümü için liman reisinin başkanlığında özel bir meclis kurulmuştur. 1860 Ticaret Kanunu ile Ticaret Mahkemesi teşkilatı ayrıntılı olarak düzenlenerek Fransız örneğine uygun ticaret mahkemeleri kurulmuş ve kara ve deniz ticaretiyle ilgili davalar bu mahkemenin yetkisi içerisine alınmıştır. Ticaret Mahkemelerinin birinci dairesi Osmanlı ve yabancı tüccarlar arasında çıkan davalara bakmıştır. Yabancıların mensup olduğu devlet konsolosunun seçtiği iki üye de muhakeme ve hükme katılmışlardır⁷⁷.

Ceza Mahkemeleri de Ticaret Mahkemeleri gibi bir diğer karma mahkeme türüdür. Bu mahkemeler Osmanlı tabiiyetindekiler ile yabancılar arasındaki ceza davalarını

⁷⁴ Ibid (n20) 312.

⁷⁵ Gülnihal Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi Osmanlı Devleti'nin Türkiye Cumhuriyeti'ne Resepsiyon Süreci (1839 -1939)*, (3. bs Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2020) 115.

⁷⁶ Ortaylı (n36) 312.

⁷⁷ Bozkurt (n75) 155-158.

görmek üzere üyelerinin yarısı Osmanlı, yarısı ise yabancı devlet tebaasından oluşan karma ceza mahkemeleri olarak 1847 yılında kurulmuştur. 1858 yılında Ceza Kanunu yeniden, bu sefer 1810 Fransız Ceza Kanunu örnek alınarak düzenlenmiştir⁷⁸.

İmparatorluktaki çoğu yabancı pasaport alan eski Osmanlı reayası olan yabancı tebaa⁷⁹ yabancı devlet konsolosluk mahkemelerinin yargı yetkisine tabidir⁸⁰. Karma mahkemeler ile konsolosluk mahkemelerinin arasındaki belirsiz sınırı Bozkurt'un⁸¹, 27.12.1921 tarihli Vakit Gazetesinin haberinden aktarımında görmek mümkündür. Gazete "*Osmanlı vatandaşları ile İngiliz, İtalyan veya Fransız vatandaşları arasındaki ticaret ve medeni hukuk davalarının görülmesi için İstanbul'da bir Encümen-i Adli kurulduğunu, 1.1.1922 tarihinden itibaren burada dava açılabilceğini, mahkemede her üç yabancı ülkeden birer hakim olacağını, diğer yabancıların ise bu tür davalar için hukuk ve ticaret mahkemelerine gitmeye devam edeceklerini*" yazar.

SONUÇ

Osmanlı İmparatorluğu'nun Kapitalist dünya ekonomisine açılımı eşitsiz bir antlaşma olan Balta Limanı Serbest Ticaret Antlaşmasıyla gerçekleşir. Akabinde Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile pre-kapitalist devletin tasfiye edilmesi yönündeki reformlara hızla başlanmıştır. Bu dönemde yapılan reformların özelliği, İngiliz serbest ticaretinin yörüngesine giren (Avrupalı olmayan diğer toplumlarda olduğu gibi) Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi ve toplumsal örgütlenmesinin İngiliz çıkarları doğrultusunda yapılandırılmasıdır. Uluslararası meta dolaşımına açılan İmparatorlukta Tanzimat

⁷⁸ Ortaylı (n36) 188.

⁷⁹ İmparatorluk içerisindeki gayrimüslimlerin de hukuki ve mali imtiyaz elde etmek amacıyla elçi ve konsoloslarla yaptığı iş birliğini Halil İnalçık (Tarih-i Cevdet'ten aktarır) şu şekilde anlatmıştır (İnalçık n16 250): "*XVII. yüzyılda Batı devletleri kendi tercümanları için diplomatik muafiyetler elde ettiler. Elçi ve konsoloslar, bu nevi beratları hiçbir zaman tercüman olmak iddiası olmayan zimmiler için de temin etmeye başladılar. Böylece bu beratlılar ve onların hizmetkârları aynı imtiyazları elde ederek müste'menler gibi malî ve hukukî avantajlara kavuştular ve çok düşük gümrük vergisi ödediler. 1208'de (1793) sadece Halep'te 1500 kadar zimmî tüccar, tercümanlık beratı almıştı. Yapılan teftişte bunlardan sadece altısının gerçek tercüman olduğu ortaya çıktı*".

⁸⁰ Ortaylı (n20) 188.

⁸¹ Bozkurt (n75) 155.

Fermanı ile kapitalist piyasalara uyumun gerektirdiği koşulları sağlama yönünde çok temel adımlar atılır. Pre-kapitalist devletin dönüşümü; devletin ve bürokrasinin rasyonelleşmesini, bunun için de pozitif hukuk düzeninin kurumsallaşmasını ve devlet tekeline alınmasını gerektirmiştir. Tanzimat'la birlikte modern yasalaşma süreçleri böylelikle ülkeye girer.

Kırım Savaşı sonrasında ilan edilen Islahat Fermanı, Tanzimat'ın ikinci reform dilimidir. Islahat döneminde İngiliz İmparatorluğu eskiden olduğu gibi rakipsiz değildir. Artık Avrupa kamu düzeni oturmuştur. İmparatorlukta uluslararası borçlanma sonrasında Avrupa'ya bağımlılığın derinleşmesi ile beraber Avrupa eşgüdümünü sağlayacak kurumsal düzenlemelerin önemi artmıştır. Ayrıca devletin yürütme gücüne artık uluslararası borç geri ödemelerinin kontrollü bir şekilde gerçekleşmesi ve raporlanması için de ihtiyaç vardır. Dolayısıyla Kırım Savaşı sonrası, Avrupa uyumu/talepleri çerçevesinde İmparatorluğun idari ve hukuki modernleşmesinin asıl yoğun dönemi başlamıştır.

Borçlanma ilişkisi ulusal kaynakların önemli bir miktarının dışa aktarımına ve İmparatorluğun içsel gelişiminin yok olmasına neden olur. İmparatorluğun tüm kurumlarında, hukukunda, eğitimde, kültürde, üretimde, tarımsal yapılardaki ikiliklerin derin görünümünde, Avrupa devletlerinin kendi çıkarları doğrultusunda müdahalesinin önemli bir etkisi vardır. Devletin dönüşüm süreçleri her zaman ikili yapılara sebep olmuştur. Ancak burada kastedilen, dönüşümün ikili doğasının dışında, emperyalist müdahalenin, daha derinlikli çelişik durumları beraberinde getirmesidir. Eski şeri hukuk ve cemaat mahkemelerinin tasfiye süreci gerçekleşmeden; modern mahkemeler, ülke dışı konsolosluk mahkemeleri, (yine yabancı yargı yetkisi içeren) karma mahkemelerin kurulması derin çelişki halinin hukuk alanındaki görünen yüzüdür.

Sonuç itibariyle Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyıldaki eşitsiz bileşik gelişimi, eski ile yeni, yerli ile yabancı olarak derin çelişkili bir yapıyla ortaya çıkmıştır. Bu durum aynı zamanda devletin reform alanlarındaki kontrolünün giderek azalmasına neden olmuş, devlet aygıtının geneliyle birlikte hukuk alanında ortaya çıkan çoklu çarpık gelişim engellenememiştir.

KAYNAKÇA

Augusti E, 'From Capitulations to Unequal Treaties: The Matter of an Extraterritorial Jurisdiction in the Ottoman Empire', *Journal of Civil Law Studies*, (2011), 4 [2] .285, 307.

Avcıoğlu D, *Türkiye'nin Düzeni* (Dün, Bugün, Yarın), (3. bs İstanbul, Kırmızı Kedi, 2017).

Aydın MA, *Osmanlı Devletinde Mahkeme*, <https://cdn2.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/27/C27016437.pdf>, (erişim tarihi: 10.03.2024).

Bozkurt G, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi Osmanlı Devleti'nin Türkiye Cumhuriyeti'ne Resepsiyon Süreci (1839 -1939)*, (3. bs Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2020).

Cezar Y, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, (1. bs Alan Yayıncılık, İstanbul 1986) 289.

Chimni BS, "An Outline of a Marxist Course on Public International Law", Susan Marks (der.), *International Law on the Left*, (CUP, Cambridge, 2008) 67.

Conte G, *Defining Financial Reforms In The 19th-Century Capitalist World Economy: The Ottomancase* (1838–1914), <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/03098168211022222>, erişim 22.07.2022.

Du Velay, *Türkiye Maliye Tarihi*, (1. bs Damga Matbaası, İstanbul, 1978) 85.

Findley CV, *Turkey, Islam, Nationalism, and Modernity a History 1789- 2007*, (Yale University Press, New Haven, 2010).

Gallagher J ve Robinson R., *The Imperialism of Free Trade* https://moodle2.units.it/pluginfile.php/174112/mod_resource/content/2/Gallagher-Robinson_Imperialism_of_Free_Trade_EHR_1953.pdf, (erişim 23.06.2023).

Güran T, *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, (1. bs İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2014).

İnalçık H, *Osmanlı Dönemi Kapitülasyonların Karakter ve Mahiyeti*, <https://cdn2.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/22/C22023506.pdf>, (erişim tarihi: 01.03.2024).

Karpat K, *Kısa Türkiye Tarihi 1800- 2012*, (bs. 10 Timaş Yayınları, İstanbul, 2020).

Kayaoğlu T, *Legal Imperialism Sovereignty and Extraterritoriality in Japan, the Ottoman Empire, and China*, (1. bs Cambridge University Press, New York, 2010).

Kütükoğlu M, *Osmanlılar'da Gümrük*, <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c14/c140177.pdf>, erişim tarihi: 24.06.2016.

Lenin VI, *Emperyalizm Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*, (Cemal Süreyya, 9.bs Sol Yayınları, Ankara, 1998).

Liu SS, *Extraterritoriality: Its Rise and Decline*, (Ams Press, New York, 1969) 62.

Mandel E, “Geç Kapitalizm”, çev. C. Badem (2013, Versus Kitap)

Marks K, *Kapital I*, (Mehmet Selik, Nail Satılğan, Yordam Kitap, İstanbul, 2014)

Noçiyev AD, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi*, (Nabi Dinçer, 1. bs Onur Yayınları, 1979).

Ortaylı İ, *En Uzun Yüzyıl*, (1. bs Kronik Kitap, İstanbul, 2018).

Ortaylı İ, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*. (İstanbul, Kronik Kitap, 2021).

Örücü E, “The Impact of European Law on the Ottoman Empire and Turkey”, in W. J. Mommsen and J. A. D. Moor (Eds.), *European Expansion and Law: Encounter of European and Indigenous Law in 19th and 20th Century Africa and Asia*. (BERG, New York, 1992).

Özdemir AM, *Güç Buyruk Düzen*, (1. bs İmge Yayınları, Ankara, 2011).

Özdemir AM ve diğerleri, *Genel Kamu Hukuku Kuramsal Yaklaşım*, (1.bs İmge Kitapevi, Ankara 2019).

Pamuk P, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme*, (İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2020) 205.

Slys MT, *Exporting Legality - The Rise and Fall of Extraterritorial Jurisdiction in the Ottoman Empire and China*, <https://books.openedition.org/author?name=tait%C2%A0slys+mariya>, (erişim tarihi: 02.02.2024).